

Domos lapideas in Arno fecit

Små sår och fattiga vänner ska man inte förakta, icke heller till synes oansenliga byggnader. På Arnö i Mälaren ligger Biskops-Arnö kungsgård, som de senaste fyrtio åren härbärgerat Föreningen Nordens folkhögskola.

Man når denna lilla ö på en smal och oansenlig vägbank och kommen till mangården finner man till höger en enkel flygelbyggnad under sadeltak. Entrén på gaveln ser ut som en garageport, men i stället för ett oljigt betonggolv möts besökaren av en ståtlig medeltida pelarhall. Rummet kallas också mycket riktigt för Gotiska salen och är ett av Sveriges förnämsta profana medeltidsrum.

Biskops-Arnö – vars kända historia går mer än 700 år tillbaka i tiden – har befolkats av biskopar, kungar, adelsmän och krigare. I dag präglas ön av det kultur- och bildningsarbete som bedrivs vid Föreningen Nordens folkhögskola.

Kyrkofurstarnas palats

Den förste kände ägaren av Arnö var riddaren Greger Birgersson, som sannolikt var utomäktenskaplig son till Birger jarl. Efter Birgerssons död ärvdes Arnö av hans son, riksrådet och lagmannen i Västmanland, Magnus Gregersson.

I Lund vigdes år 1285 Magnus Bosson till ärkebiskop i Uppsala. Han dog redan 1289, men under sin korta herdetid hann biskopen i alla fall med att förvärva Arnö av Magnus Gregersson. I bevarade handlingar nämns Arnö första gången den 3 juni 1288, då Magnus Bosson här utfärdade ett avlatsbrev

för dem som besökte Dominikanerklostret i Sigtuna.

Olof Björnsson, alias Olaus Beronis, var ärkebiskop åren 1318–32, och förutom att sköta sitt andliga värv såg han om sina hus, alldenstund han företog sig att «... hic domos lapideas in tunom et arno fecit excepta sacarstya ...», som det står i ärkebiskopskrönikan. Vilket betyder att han lät bygga stenhus, förutom sakristia, vid Tuna i Österåker och på Arnö i Mälaren.

Beronii stenhus på Arnö var nu inte vilken kåk som helst, utan ett gotiskt palats efter kontinentala förebilder, med bostadstorn, salsbyggnad och kapell. Anläggningen bör ha stått färdig omkring 1330. Den saknade sakristian uppfördes av Björnssons efterträdare Petrus Filipsson, som var ärkebiskop åren 1332–41.

I samband med att kungsgårdens manbyggnader renoverades efter Föreningen Nordens ankomst 1956, gjordes ingående byggnadshistoriska undersökningar, som ökade kunskapen om det medeltida palatsets utseende.

Anläggningen bestod av en salsbyggnad i två våningar för möten och representation, till vilken i öster anslöt sig ett kapell med sakristia. Mot kapellets nordmur var bostadsbyggnaden uppförd.

Gotiska salen utgör bottenvåningen till salsbyggnaden och den användes förmodligen som förråd eller rentav som stall. Den stora festsalen fanns i våningen ovanför, som fortfarande till stor del består av medeltida murverk. Salen hade troligtvis ett tunnvalvt tak

av trä och via en korridor eller ett öppet galleri stod den i förbindelse med kapellet och bostadshuset.

Kapellet antas ha varit täckt av kryssvalv och till det inre likt Västeråkers lilla kyrka som uppfördes omkring 1330 under inflytande av domkyrkobygget i Uppsala.

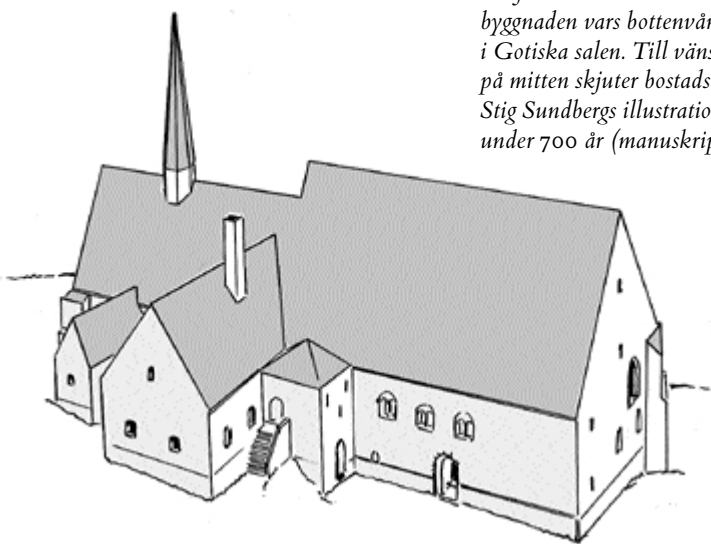
Biskoparnas bostad var ett närmast kvadratisk hus i två våningar med källare. Bottenvåningen, som nu används som gillestuga, var förrådsrum medan själva bostaden, som förmodligen bestod av ett större rum och två kammare, fanns en trappa upp.

År 1287 kom den franske arkitekten Estienne de Bonneuil, tillsammans med franska stenhuggare, till Uppsala för att leda domkyrkobygget, som kom att pågå under lång tid. Byggnadshytan utvecklades till en betydande arbetsplats, där svenska stenhuggare rätt snart avlöste fransmännen.

Det är ingen tvekan om att domkyrkohytan i Uppsala har levererat stearbeten till Arnöbygget, därom vittnar flera bevarade byggnadsdetaljer som är utformade på samma sätt som i domkyrkan.

Det har funnits flera anläggningar i Sverige som liknat Arnö, till exempel Alsnöhus på Adelsö i Mälaren, kungsgården i Vadstena och biskopsgården i Linköping. Men de förnämsta förebilderna står att finna på kontinenten, till exempel kejsarpalatset i Goslar eller Burg Dankwarderode i Braunschweig. Dessa magnifika anläggningar uppfördes ursprungligen under 1000- och 1100-talen.

Försök till rekonstruktion av biskopshuset sett från nordväst. Till höger ligger salsbyggnaden vars bottenvåning är bevarad i Gotiska salen. Till vänster ses kapellet och på mitten skjuter bostadsdelen fram. Efter Stig Sundbergs illustration i Biskops-Arnö under 700 år (manuskript).



I kungliga händer

Vid reformationen drogs biskopsgården in till kronan genom Västerås recess 1527, och Jakob Ulfsson var den siste ärkebiskop som innehade godset. Gustav Vasa vistades ganska ofta på Arnö, men omsider degraderades biskopshuset ändå till spannmålsmagasin, vilket dock innebar ett visst skydd mot fortsatt förfall.

Kung Göstas son Johan III, vars högssta lust som bekant var att bygga, ägnade även Arnö sina omsorger. År 1572 fick Anders Larsson Mälare, som var verksam som byggmästare på Stockholms och Svartsjö slott, i uppdrag att besiktiga det gamla huset för att se om det gick att sätta i stånd och inreda till



Gårdskomplexet från sydväst. Den närmaste flygelbyggnaden liksom den bakomliggande högre flygeln innehåller båda murverk från den medeltida biskopsgården. Den nuvarande huvudbyggnaden och de båda andra flyglarna uppfördes vid mitten av 1700-talet.

en anständig bostad där kungen kunde övernatta under sina resor i landet. Senare samma år gav Johan order till Anders Målare att sätta igång upprustningen. Men arbetena drog ut på tiden och när Johan III tolv år senare, på våren 1584, besökte Arnö var de ännu inte avslutade.

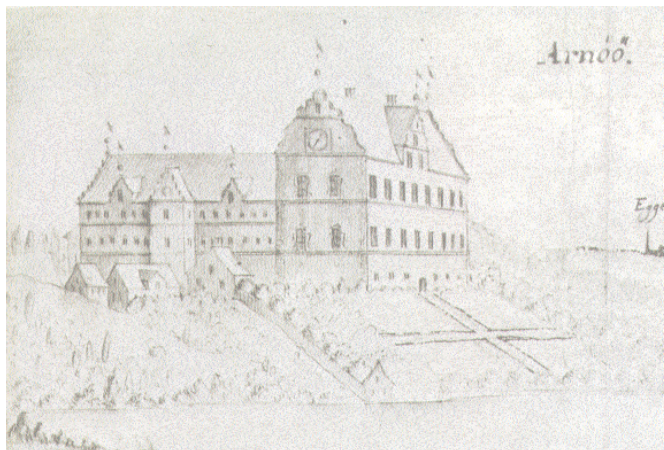
Av ett brev till ståthållaren på Uppsala slott Filip Kern från 1590 framgår att Johans byggnadsföretag innebar en fullständig omvandling av den medeltida anläggningen. Brevet ger också en viss uppfattning om vad arbetena omfattade.

Det medeltida kapellet med sina låga valv tillfredställde inte Johans krav på ljus och rymd och Kern får order att

«hvelffue Cappelen». Genom ombyggnaden fördubblades valvhöjden i kapellet till hela tolv meter. Salsbyggnaden höjdes med en våning och blev kungens bostad. I den översta våningen fanns den stora fest- och audienssalen, samt två kammare, där under en mindre sal samt kammare. Utmed kapellet södra sida uppfördes en smal tillbyggnad i två våningar, så att salsbyggnaden och kapellet bildade en jämbred länga. Johan III:s ombyggnad bör ha varit avslutad strax efter 1590 och huset hade nu fått den volym som det kom att behålla till slutet. Efter Johans död 1592 övergick Arnö till hans halvsyster Sofia, som avled på Ekolsund 1611.

Ett högadligt mellanspel

År 1622 förvärvade riksrådet Filip Scheiding Arnö. Han hade inlett sin karriär som kammarjunkare hos Karl IX. Så småningom blev han ståthållare i Narva, riksråd, ståthållare i Kopparbergslagen och Österdalarna samt 1628 guvernör i Estland, en befattning han behöll till 1642. Det säger sig självt att Scheiding med alla dessa uppdrag inte kunde ägna mycken tid åt Arnö, men han byggde i alla fall en ny manbyggnad på Arnö – en lång och smal tvåvåningsbyggnad av tegel, vinkelrätt mot det gamla huset. Markvåningen i det nya huset innehöll ekonomilokaler, medan bostadsrummen fanns i den övre våningen.



På en teckning för *Suecia Antiqua et Hodierna* visar Erik Dahlberg Biskops-Arnö som det såg ut under den De la Gardieska tiden. Det medeltida biskopshuset har förvandlats till ett praktfullt renässanspalats.



När Biskops-Arnö 1686 blev boställe åt översten vid Livregementet till häst var slottet redan så förfallet att det var obebodligt. I stället uppfördes det timmerhus som än i dag står strax väster om gården.

Scheiding överlät 1642 Arnö till riksmarsken Jakob De la Gardie i utbyte mot dennes gods Jaggoval i Estland.

Jakob De la Gardie var en av den begynnande stormaktstidens förgrundsgestalter. Han föddes 1583 i Reval, nuvarande Tallinn. Hans föräldrar var den franske legosoldaten Pontus De la Gardie och Johan III:s utomäktenskapliga dotter Sofia Gyllenhielm.

Jakob De la Gardie fick sin uppfostran vid Johans hov i Finland och kom tidigt i krigstjänst. Vid blott 18 års ålder var han överste vid ett regemente av norrlandsknektar. Denna brådmogna karriär slutade dock med sju års krigsfångenskap i Polen. År 1608 blev han befälhavare i Karl IX:s ryska krig och 1610 lyckades han med den ovanliga bravaden att inta Moskva. Aktiviteterna i Ryssland slutade med freden i Stolbova 1617.

De la Gardie ledde senare flera fälttåg i Ryssland, Polen och Baltikum. Han anförtroddes också flera höga civila ämbeten, bland annat var han riksråd och lagman i Uppland.

Jakob De la Gardie var också en i högsta grad ekonomiskt sinnad herre. Han var en av Sveriges största jordägare, men han hade också betydande egendomar i Baltikum, vilket gjorde honom till en av rikets största spannmålshandlare. Han hade dessutom stora intressen i bergsbruket.

I likhet med sin morfar stod Jakob De la Gardies häg till byggandet och 1630 anställde han på furstars vis en egen arkitekt – elsassaren Hans Jakob Kristler. Dennes mest kända verk är De la Gardies stockholmspalats vid Norrström, Makalös kallat och hans

lantslott Jakobsdal, nuvarande Ulriksdal, samt den genomgripande ombyggnaden och utvidgningen av Tyska kyrkan i Stockholm.

Jakob De la Gardie var gift med Gustav II Adolfs ungdomskärlek Ebba Brahe. I äktenskapet föddes sju barn och ett av dessa var drottning Kristinas gunstling, den magnifike Magnus Gabriel De la Gardie som i likhet med sin far var en stor byggherre.

Arnö blev en av de viktigare gårdarna i det De la Gardieska godscomplexet, och Jakob lät ingalunda morfaderns hus komma på undantag, utan i slutet av 1640-talet satte han igång med att rusta upp och försköna palatset. När Jakob De la Gardie dog i augusti 1652 var ombyggnaden inte helt avslutad, men den fullbordades av hustrun Ebba Brahe och sonen Casimir.

På en teckning för Erik Dahlbergs *Suecia Antiqua et Hodierna* ser vi palatset så som det tedde sig på 1660-talet. Högt ovan Mälaren reser sig det till renässanspalats förvandlade biskopshuset. Det är den tysk-holländska renässansen som kommer till tals, med det branta taket med sina höga gavlar prydda med sandstensvoluter. Fasaderna var sannolikt rödfärgade, mönstrade med målade tegelfogar och prydda med ankarslutar. Indelningen av fasaderna med horisontella listverk är också karaktäristisk för detta formspråk.

Huset visar i denna skepnad rätt stora likheter med Kristlers Jakobsdal, som byggdes under första hälften av 1640-talet. Även om Kristler – enligt Henrik Cornell – lämnade Sverige senast 1643, så talar ändå en del för att han var arkitekt också för Arnöom-

byggnaden. Det är ju inget som hindrar att Kristler gjorde ett ombyggnadsförslag redan i samband med att De la Gardie övertog gården 1642 även om verkställandet dröjde. För övrigt har huset också stora likheter med det samtidigt uppförda amiralitetshuset på Skeppsholmen.

Till vänster på teckningen syns den flygel som Scheiding lät uppföra, och den numer igenvuxna slutningen mot sjön upptas av en regelbunden renässanssträdgård. Hitom själva slottsanläggningen ser vi allehanda smärre byggnader.

Det finns en beskrivning av palatset på Arnö från 1673, som berättar om ett rikt inrett herremanshem. Det praktfullaste rummet var sannolikt den stora festsalen högst upp i huset, som ju hade tillkommit redan på Johan III:s tid. På väggarna hängde nu åtta vävda tapeter och fem stora konterfej, i taket hängde en stor mässingsljuskrona och mitt på golvet stod ett ekbord täckt med en turkisk matta. Fjorton guldbroderade stolar och ett skänkbord med duk av dräll kompletterade möblemanget. Kapellet var också ständsmässigt utrustat med bland annat tolv målade tavlor, ett förgyllt vapen med två lejon, mässingsljuskrona samt altartavla med förgyllt ram och överstycke med fem änglar.

Till gården hörde också trädgårdar med flera hundra fruktträd, trädskolor, kryddgård och humlegård.

Översteboställe

Vid Karl XI:s reduktion drogs Biskops-Arnö 1684 ånyo in till kronan och två år senare blev gården boställe åt

översten för Livregementet till häst.

Regementet delades 1792 i tre kårer, nämligen Lifregementsbrigadens lätta infanteribataljon, sedermera Livregementets grenadjärer, Lifregementsbrigadens lätta dragonkorps, som blev Livregementets husarer och slutligen Lifregementsbrigadens kuirassierkorps som 1815 bytte namn till Lifregementets dragonkorps, för att 1891 slutligen döpas till Lifregementets dragoner.

Regementet kan sägas ha dubbel anknytning till Biskops-Arnö så till vida att Jan Fridegård, som har ägnats ett minnesrum på skolan och växte upp på Katrinedals gård några kilometer söder

om Biskops-Arnö, var stamanställd vid Livdragonerna 1915–18. Erfarenheterna från militärtiden använde han i den självbiografiska romanen Äran och hjältarna från 1938, som ger en dystert bild av de värvade dragonernas villkor.

Den förste innehavaren av Arnö boställe var överste Hans Ramsvärd, som hade utmärkt sig redan under Karl x Gustavs krig. Han använde inte det gamla stenhuset som bostad, utan lät i stället uppföra en träbyggnad väster om gamla huset. Det är uppenbart att det gamla stenhuset hade förfallit snabbt efter Ebba Brahes död 1674.

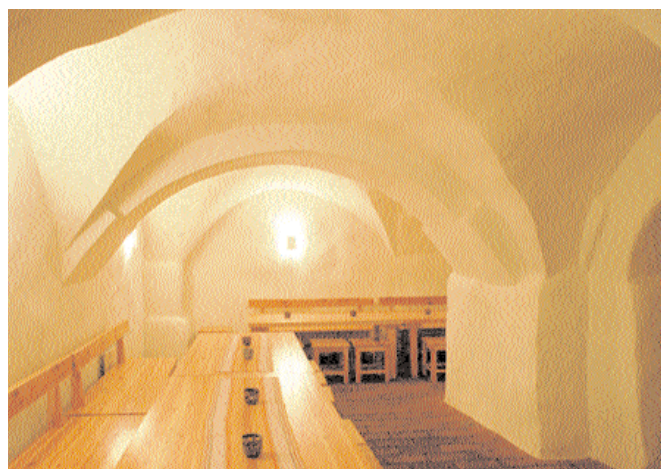
Trähusets planlösning, med en för-

stuga och kammare omgiven av en sal och två kammare på vardera sida, är sprungen ur den traditionella parstugeplanen och nära besläktad med Erik Dahlbergs mönsterritning för kaptens- och ryttmästarboställen från 1687. Huset är sannolikt detsamma som den rödfärgade träbyggnad, som ligger väster om Gotiska salen.

År 1693 blev överste Jakob Spens chef för Livregementet och tillträdde Arnö boställe. Ett par år efter Spens utnämning anslag kronan medel till att inreda överstens bostad i gamla stenhuset. I samband med detta revs Scheidings egendomliga byggnad, som an-



Salen på huvudbyggnadens övre våningsplan används som sammanträdesrum. Väggarna pryds av en målad papperstapet från tidigt 1800-tal.



Under de massiva valven till källaren i det medeltida biskops- husets bostadsdel har folkhögskolan inrett en gillestuga.



Den nuvarande huvudbyggnaden uppfördes av murmästaren Johan Kristoffer Kjørner och stod klar 1731. Över entrén sitter överstycket till en öppen spis av kalksten från 1600-talet som tagits från det raserade slottet. I dag ersatt av en kopia.

sågs vara ohjälpligt förfallen. Rester av husets grundmurar och källare finns dock kvar under den nuvarande gårdsplanen.

Spens blev såväl generalmajor som generallöjtnant innan regementet drog ut i kriget det ödesdigra sekelskiftet 1700. Vid Kliszow den 9 juli 1702 anförde Spens den högra flygeln och bidrog, tillsammans med sitt regemente, verksamt till segern över August den starke. Spens återvände till Sverige 1704, som general och mönsterherre. I samband med det lämnade han chefskapet för Livregementet och därmed också Arnö.

Spens efterträdare blev Carl Gustaf Creutz, som ledde regementet i slaget vid Holowczin den 4 juli 1708, där det svenska kavalleriet firade en av sina största triumfer. Vid Poltava följande år var svenskarna som bekant mindre lyckosamma och Creutz tillfångatogs tillsammans med hela sitt regemente vid Perevolotjna. Först 1722 kom Creutz tillbaka till Sverige och kunde ta sitt boställe i besittning. Under hans långa bortovaro hade Arnö brukats av hans hustru Sofia Kristina Natt och Dag.

År 1727 drog en slags orkan över den lilla mälarön och rev upp taket på gamla stenhuset. I vanlig ordning, är man beredd att säga, reparerades inte skadorna ordentligt och snart ruttnade bjälklag och trossbottnar. Creutz kastade in handduken och lämnade Arnö med hela sitt hushåll och bosatte sig i Stockholm. Men han efterträddes redan samma år av översten Göran Silf-

verhielm som var en handlingens man. Den nye översten vände sig omedelbart till Krigskollegium och påpekade att han omöjligt kunde bo på Arnö innan stenhuset blivit reparerat. Efter syn på hösten 1728 fann man emellertid att det var meningslöst att lappa ihop det gamla huset. Det borde i stället rivas och ersättas med en ny manbyggnad. Följande år satte man igång med rivningen. Det var meningen att huset skulle raseras till grunden, men Silfverhielm gjorde den ovärderliga insatsen att hindra detta. Icke av pietet men väl av praktiska skäl, ansåg han att «de gamle gode hwälfde kiällarne» kunde behållas i den nya anläggningen. På så vis kom Gotiska salen och bostadstornets källare och bottenvåning att bevaras åt eftervärlden. Det senare fick nu bli kök medan Gotiska salen delades av till brygghus och till två bostadskammare för lagårdsfolket.

I maj 1729 lades grunden till den nya huvudbyggnaden, som stod färdig 1731.

Det var murmästaren Johan Kristoffer Kjørner som uppförde det nya bostället och kanske var han även dess arkitekt. Manbyggnaden har trots många restaureringar och moderniseringar bevarat den ursprungliga planlösningen. Själva bostaden var inrymd på bottenvåningen med sal, trapphus och flera kammare. Den övre våningen, vars planlösningen är identisk med bottenvåningen, var i första hand avsedd för representation. Salen på denna våning har bevarat en målad papperstapet, som förmodligen sattes upp i början av 1800-talet.

Till huvudbyggnaden ansluter fyra flyglar, av vilka en är den gamla salsbyggnaden och en innehåller Silfverhielms kök med resterna av biskoparnas bostadstorn. En pendang till den sistnämnda uppfördes vid mitten av 1700-talet på den norra sidan av gårdsplanen.

De indelta officerarnas boställsförmaner ersattes 1878 med kontant ersättning, och därmed upphörde Biskops-Arnö att vara Kongl. Lifregementets dragonkorps chefsboställe. Den siste innehavaren av bostället var sekundchefen Carl Wilhelm Sandels, som var son till fältmarskalken Johan August Sandels – han som enligt Runeberg först åt frukost i Pardala by och därefter från hästryggen, oberörd i kulregnet, ledde striden vid Virta bro den 27 oktober 1808.

Sedan bostället dragits in blev Biskops-Arnö arrendegård, först under Kammarkollegii förvaltning, sedan under Domänstyrelsen.

Nordens folkhögskola

I slutet av första världskriget utvecklades en livlig samverkan mellan Sverige, Norge och Danmark, vilket ledde till att en organisation för nordiskt samarbete skapades med delföreningar i de tre länderna. Den svenska Föreningen Norden bildades 1919. Några år senare bildades också föreningar i Finland och Island. Numer finns föreningar också på Färöarna, Grönland och Åland samt i de baltiska länderna.

Den svenska föreningen bildade 1956 Stiftelsen Nordens Biskops-Arnö



Salen i nedre våningen. Trots flera moderniseringar under årens lopp har huvudbyggnaden kvar sin ursprungliga rumsindelning från 1730-talet.



Sängkammaren. Den nedre våningen var överstens bostad medan den övre användes för representation. I dag används rummen som sällskapsrum av folkhögskolan.



Bakom den oansenliga dörren till vänster, i vad som ser ut som en uthuslänga, döljer sig ett av Sveriges förnämsta profana medeltidsrum.



Artikelförfattaren i professor Nils Herlitz matsal vars inredning flyttats till folkhögskolan från Djursholm.



Biskops-Arnös urgamla odlingslandskap med örtrika lundar och hagmarker ger rika naturupplevelser. Här och längs de grunda vassrika vikarna, särskilt på öns södra sida, finns även ett rikt fågelliv.

i samband med att staten upplät kungsgården till föreningen. År 1958 startades en folkhögskola och ett kulturinstitut på platsen. Verksamheterna är i dag förenade i Nordens folkhögskola Biskops-Arnö.

Folkhögskolans kurser är inriktade på skönlitterärt författande, foto, film, nordisk kultur och historia, ekologi och friskvård. Nordens institut arrangerar seminarier med författare, forskare och andra som är verksamma inom kulturområdet. Vid skolan finns också ett bibliotek med en omfattande samling av nordisk skönlitteratur.

I två etapper – 1958 och 1964–67 – byggdes en modern kurs- och konferensanläggning efter ritningar av arkitekterna Curt Laudon, Birger Englund och Göran Kocken, samtidigt som de äldre byggnaderna renoverades och anpassades för nya ändamål. Den gotiska salen hade dock restaurerats redan 1929 under ledning av arkitekt Sven Brandel, som var antikvarie vid Riksantikvarieämbetet.

Nyligen har Fastighetsverket färdigställt en ny undervisningslokal för mediautbildning i kungsgårdens gamla ladugård – projektet presenterades i för-

ra numret av Kulturvärden.

I manbyggnaden inreddes administrations- och representationslokaler; här finns också matsalen från Gurli och Nils Herlitz hem på Djursholm. Nils Herlitz var professor i bland annat statskunskap vid Stockholms högskola och ordförande i Föreningen Nordens fullmäktige.

Biskops-Arnö är statligt byggnadsminne sedan 1935 och egendomen är en av de 35 kungsgårdar som förvaltas av Statens fastighetsverk. ■

Staffan Nilsson;
Fil.dr, Byggnadsantikvarie